

57. Artura Ozola dienas konference

Salīdzinot ar vērienīgo starpdisciplināro simtās A. Ozola dienas atzīmēšanu 2012. gadā, ievērojamā latviešu letonista 110. gadadiena sanāca daudz klusāka. Arī tās norise tika atvirzīta uz netradicionālu kalendāro laiku — pavasari, cerībā, ka tad varēs tikties jau klātienē, kā arī notika. Īpašas uzmanības lokā nonākušais „apaļais“ jubilārs — J. Endzelīna „Lettisches Lesebuch“, kas ir viens no latviešu valodnieka kapitāldarbiem — bija īsti godcienīgs.

Un tā — 2022. gada 20. maijā baltu valodnieki un citi interesenti pulcējās gadskārtējā starptautiskā prof. Artura Ozola dienas konferencē „Valodas mantojums: Jāņa Endzelīna „Lettisches Lesebuch“ (1922) — 100“, ko organizēja Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Baltu valodniecības katedra. Tika nolasīti un izdiskutēti deviņi referāti, kas bija veltīti diahroniskajai baltu valodu un to dialektu pētniecībai, kā arī atsevišķiem valodniecības teorijas jautājumiem.

Pirms simt gadiem Heidelbergā „Indogermanische Bibliothek“ mācību un rokasgrāmatu daļas gramatiku sērijā vācu valodā publicētā hrestomātija „Lettisches Lesebuch“ ir nozīmīgs izdevums ne tikai latviešu, bet arī baltu valodniecības un indoeiropēistikas vēsturē. Tajā ir atrodami pārskati par latviešu valodas fonētiku un morfoloģiju, raksturota latviešu tautasdziesmu metrika. Lielu šā darba daļu aizņēma J. Endzelīna apstrādātie teksti, parādot katra vārda literāri vēlamu izrunu citētajās tautasdziesmās, pasakās, piemēros no daiļliteratūras un zinātniskās literatūras. Ir sniegts metodiski labi pārdomāts pārskats par latviešu dialektoloģiju, kur ar dažādiem paraugiem atspoguļots ap 100 latviešu izlokšņu īpatnību. Hrestomātijas beigās apkopoti tekstos sastopamie vārdi ar tulkojumu vācu valodā.

Konferences ievadreferātā „J. Endzelīna „Lettisches Lesebuch“: no līguma līdz grāmatai“ **Sarma Kļaviņa** (Rīga), atklājot interesantus J. Endzelīna biogrāfijas faktus, analizēja šā nozīmīgā izdevuma, kas ir indoeiropiešu

salīdzināmi vēsturiskās valodniecības organiska daļa, tapšanas vēsturi. 1911. g. ar šo valodnieku, kas tolaik strādāja par Harkivas universitātes Salīdzināmās valodniecības un sanskrita katedras profesoru, Heidelbergas apgāds noslēdza līgumu par „Lettisches Lesebuch mit grammatischer Einleitung“ izstrādi, tādējādi izraisot cita, Getingenes, apgāda izdevēju neapmierinātību — ar to jau 1903. g. bija noslēgts līgums par „Lettische Grammatik“ radišanu, kurā bija paredzēts „bez apgāda piekrišanas nepiedalīties kādā citā konkurējošā pasākumā“. Taču, kā akcentēja S. Kļaviņa, „Lettisches Lesebuch“ nevis konkurēja ar „Lettische Grammatik“, bet gan bija viens no priekšdarbiem tās izstrādē, jo zinātniskas gramatikas sagatavošanai nepieciešamas reprezentatīva tekstu kopuma studijas. „Latviešu lasāmgrāmata“ līdzās folkloras, daiļliteratūras un zinātniskiem tekstiem tika bagātīgi iekļauti dialektu un izlokšņu materiāli, ko J. Endzelīns vācis vasaras atvaļinājumu laikā. 1912. gadā Harkivas universitāte pat finansējusi viņa komandējumu pie Kurzemes, Vidzemes un Vitebskas guberņas latviešiem. 1912. gadā profesors publicēja pirmo latviešu valodas izlokšņu materiālu vākšanas un apraksta programmu, tajā dominēja fonētikas jautājumi. Referāta autore pastāstīja par apstākļiem, kādos J. Endzelīns, Latvijas valsts un Augstskolas aicināts, pēc atgriešanās Latvijā (1920) abas grāmatas izdeva 1922. gadā.

Lidija Leikuma (Latvijas Universitāte) referātā „Latviešu izlokšņu tekstu pieraksts: daži 21. gs. risinājumi“ aplūkoja dialektu tekstu hrestomātijas un citus izdevumus no J. Endzelīna „Lettisches Lesebuch“ līdz mūsdienām un apkopoja tekstu vākumiem svarīgus papildinājumus un precizējumus. Piemēram, Martas Rudzītes darbos blakus ietvertajiem paraugiem no „Lettisches Lesebuch“ sniegti daudzi jauni materiāli, kas ienākuši no vēlāka laika valodnieku apcerējumiem un filoloģijas studentu darbiem. 2005. g. izdotajā M. Rudzītes pētījumu apkopojumā „Darbi latviešu dialektoloģijā“ tā sastādītāji L. Leikuma un A. Andronovs vienādojuši un grafiski nedaudz modificējuši fonētisko pierakstu, iespēju robežās precizējuši ziņas par avotiem un teicējiem. 2009. g. I. Meža, L. Leikumas un A. Andronova sastādītajā izlasē „Sibīrijas latviešu dziesmas“ atskaņojamo tekstu transkripcija ir maksimāli vienkāršota, tomēr izlokšņu raksturīgākās iezīmes parāda. 2015. g. M. Rudzītes piemiņai autoru kolektīvs sastādījis krājumu „Viena zeme, vieni ļaudis, nav vienāda valodiņa : Latviešu valodas izlokšņu paraugi“ ar apmēram 100 izlokšņu paraugiem, ko var lasīt vienkāršotā transkripcijā

un noklausīties audioformātā. Tajā sniegts ieskats Latvijas novadu runas stāvoklī mūsdienās, raksturotas ierakstos klausāmo tekstu īpatnības pa izlokšņu grupām, skaidroti tekstu pieraksta pamatprincipi. 2019. g. Krāslavas Vēstures un mākslas muzejs izdevis krājumu „Nu sakneitis lozda zīd“ ar Annas Vagales folkloras un etnogrāfisko materiālu vākumu no Krāslavas apkaimes. Referāta autore pievērsa uzmanību tam, ka, lai arī A. Vagale dialektoloģijā ir maz pazīstama kā valodniece, viņas fiksētā leksika bagātīgi pārstāvēta K. Milēnbaha „Latviešu valodas vārdnīcas“ papildinājumos (EH). Viņas studiju darbi bijuši izstrādāti dialektoloģijā prof. M. Rudzītes vadībā un pētījumi šai jomā turpināti līdz aptuveni 80. gadiem, sniedzot uzticamu materiālu no vairākām Dienvidlatgales izloksnēm. Referāta nobeigumā L. Leikuma iepazīstināja ar 2021. gadā uzsāktajiem Sibīrijas ekspedīciju materiālu publiskošanas darbiem. Materiāli iegūti Latvijas Universitātes un Sanktpēterburgas Valsts universitātes etnolingvistiskajās ekspedīcijās pie Sibīrijas latviešiem laikā no 2004. līdz 2009. gadam. Pirmā materiālu apstrādes posma veikums aplūkojams un noklausāms LKF digitālajā arhīvā *garamantas.lv*. Svarīgi ir tas, ka unikālie materiāli ir gan pietuvināti „parastam“ lietotājam, gan izmantojami zinātniskiem nolūkiem.

Anita Paidere (Latvijas Universitāte) nolasīja referātu „Deminutīva izskaņu *-iņš, -iņa* varianti J. Endzelīna „Lettisches Lesebuch“ (1922), „Latviešu valodas dialektu atlanta“ morfoloģijas daļas 1. sējumā (2021) un Latvijas mikrotoponīmijā: salīdzinošais aspekts“, prezentējot pētījumu par deminutīvu variantiem minētajos izdevumos un Latvijas mikrotoponīmijas materiālos. Mikrotoponīmi — sufiksāli atvasinātie purvu, mežu un pļavu nosaukumi — tika skatīti arī izlokšņu variantu vārddarināšanas aspektā. Pētījumā, ņemot par pamatu J. Endzelīna „Lettisches Lesebuch“ nodaļā „Texte. Dialektproben“ iekļauto materiālu, aplūkoti šādi deminutīva izskaņu *-iņš, -iņa* varianti: *-ins, -inc, -īnc, -iņč, -ina; -īc, -īns, -īna; -iš, -iš*, kā arī augšzemnieku dialekta latgaliskajās izloksnēs sastopamo izskaņu *-eņš, -eņa* varianti. Autore analizēja arī citos darbos sastopamos *-iņš, -iņa* izlokšņu variantus, piemēram, ar šā piedēkļa atvasinājumiem tāmieku izloksnēs arī no substantīviem ar *-is* un *-e* ieskats sniegts J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikā“. Līdzīgas atšķirības no literārās valodas vārddarināšanas normām mikrotoponīmos sastopamas arī piedēklim *-īn-* (izskaņas *-īns, -īna*). A. Paidere konstatēja, ka gan „Lettisches Lesebuch“, gan LVDA deminutīva izskaņu *-iņš, -iņa* variantu areālās iezīmes pārsvarā sakrīt ar vietvārdu vārdnīcās fiksēto atvasināto

mikrotoponīmu objektu atrašanās vietām, un tas ļauj secināt, ka mikrotoponīmija un tās vārddarināšanas īpatnības saistāmas arī ar apelatīvo leksiku.

Daira Vēvere (Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts) referātā „Dundadnieka Viļņa Mitlera devums dzimtās izloknes izpētei: „Dundznik valad““ pastāstīja par novadpētnieka V. Mitlera (1930–2012) mūža nogalē Dundagas muzejam „Kubalu skola“ atstātajiem izlokšņu materiāliem, kurus viņš vācīs teju divdesmit gadu. Muzejs šo parastā biškopja vākumu — leksiku, atmiņu stāstus, izteicienus — ir apkopojis un publicējis izdevumā „Dundznik valad“ (2015, 2016. gadā), tā redaktore bijusi arī referāta autore. Izdevumā ietvertais bagātīgais Dundagas izloknes materiāls ne tikvien atspoguļo tā laika vietējo iedzīvotāju runu, bet dod arī ieskatu laikmeta kultūrvēsturiskajās norisēs, ar tekstu starpniecību rādot, piemēram, zemnieku dzīvi kā muižniecības, tā starpkaru neatkarīgās Latvijas laikā. D. Vēvere konferences dalībniekus iepazīstināja ar izdevumu un tā daļām (to veido vārdnīca, atmiņas, izteicienu un frazeoloģismu vākums), uzsverot, ka no tām autentiski izriet Dundagas izloknes tipiskākās parādības, turklāt dod materiālu plašākiem izloknes pētījumiem, tāpat veicina sabiedrības ieinteresētību vietējās valodas izzināšanā un saglabāšanā. Demonstrējot piemērus no katras izdevuma daļas, konstatēts, ka, lai arī izlokšņu teksti ir sniegti vienkāršotā, viegli lasāmā fonētiskajā pierakstā, tie pietiekami labi atspoguļo galvenās lībiskā dialekta dziļo izlokšņu īpatnības.

Vilma Zubaitiene (*Zubaitienē*, Viļņas Universitāte) referātā „Tarminē leksika XIX–XX a. pradžios lietuvių kalbos žodynuose“ (*Dialektālā leksika 19.–20. gs. sākuma lietuvišu valodas vārdnīcās*) iepazīstināja ar vārdnīcu tapšanas vēsturi tajā laikposmā, kad veidojusies un nostiprinājusies lietuvišu kopvaloda. Pievērsta uzmanība tam, ka 19. gs. vairāku autoru sastādīto vārdnīcu manuskriptos šķirkļa vārdi parasti sniegti poļu valodā, savukārt 19. gs. beigās publicēta Míkola Miežiņa četru valodu vārdnīca, kur šķirkļa vārdi rakstīti lietuviski ar atbilstmēm latviešu, poļu, krievu valodā. 20. gs. sākumā Jurgis Šlapelis sagatavojis svešvārdu skaidrojošo vārdnīcu, un to var uzskatīt par pirmo mēģinājumu publiskot mazāk pazīstamu apvidvārdu sarakstus, leksēmas paskaidrojot ar sinonīmiem, aizguvumiem un aprakstošā veidā. Iedziļinoties Dionīza Poškas poļu–latīņu–lietuvišu vārdnīcas manuskriptā, kas veidots, sākot ar 1825. g., referāta autore apstiprināja pieņēmumu, ka tai vistuvākās pazīmes ir lokalizējamas ap Vidukles pilsētiņu Žemaitijā, bet vārdnīcas šķirkļu analīze rāda, ka autors centies sniegt sinonīmiskus

dialektālos vārdus no visas Lietuvas Dižkunigaitijas teritorijas, norobežojoties no Prūšu Lietuvas leksikas, kas viņam bijusi sveša. Austrumaukštaišu leksika šeit varējusi nokļūt no K. Sirvīda vārdnīcas 1677. un 1713. g. izdevumiem. Laurīna Ivinska 1861. g. sagatavotās poļu–lietuviešu vārdnīcas leksika saistāma ar dienvidaukštaišu Varņu izloksni — tātad katrs tā laika autors orientējies uz savas izloksnes īpatnībām, tajā pašā laikā cenšoties sniegt sinonīmiskus vārdus arī no plašāka kaimiņizlokšņu areāla. Arī M. Miežiņa vārdnīcā „Lietuviszkai–latviszkai–lenkiszikai–rusiszkas žodynas“ (1886) šķirkļa vārdi ir lokalizējami autora dzimtajā rietumaukštaišu Šauļu izloksnē. Priekšlasījuma nobeigumā V. Zubaitiene analizēja ceļus, kā apvidvārdi varēja nokļūt 1907. g. iznākušajā J. Šlapeļa svešvārdu vārdnīcā.

Antra Kļavinska (Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija) informatīvajā referātā „Mūsdienu latgaliešu runas korpusam paredzēto ierakstu transkribēšanas konvencijas un problēmjaudājumi“ pastāstīja, ka, ievērojot Valsts valodas politikas nostādnes 2021.–2027. g. attiecībā uz latgaliešu rakstu valodu, Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas pētnieku grupa ir uzsākusi darbu pie mūsdienu latgaliešu valodas runas korpusa „MuLaR“ izveides. Korpusa izveides pirmajā posmā (2020–2022) valsts pētījumu programmas projektā „Humanitāro zinātņu digitālie resursi: integrācija un attīstība“ izstrādāta mūsdienu latgaliešu runas korpusa koncepcija, definēti trīs tekstu pamatavoti (intervijas no Latgales novadiem, Sibīrijā dzīvojošo latgaliešu runas ieraksti, jaunāka laika audioieraksti plašsaziņas līdzekļos), noteikti tekstu transkribēšanas pamatprincipi un veikta audio ierakstu transkribēšana, uzsākta korpusa platformas izveide. Otrā posmā (2022–2024) projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā“ ir paredzēts turpināt datu iegūvi, apstrādi un „MuLaR“ papildināšanu. Korpusa autori ar ELAN programmatūru mutvārdu tekstus atveido latgaliešu valodas ortogrāfiskajā transkripcijā, pievienojot audiofailus, tas ļaus veikt pētījumus fonētikā, fonoloģijā, dialektoloģijā. Referāta autore pievērsās arī korpusa veidošanas problēmām: prosodijas atveidojuma detalizācijas pakāpes noteikšanai transkribēšanas procesā, fonētisko un morfoloģisko variantu daudzveidībai.

Aleksejs Andronovs (*Andronov*, Krievijas Nacionālā bibliotēka Sanktpēterburgā) referātā „Latgaliešu izdevumu bibliogrāfiskā apraksta grūtības: avīze „Taisneība“ (Novosibirskā, 1926–1937)“ atklāja, ka Krievijas Nacionālās bibliotēkas Nacionālo literatūru nodaļā starp aptuveni pusotra miliona izdevumu simt valodās (izņemot slāvu) no Krievijas un

tai tuvākiem pasaules reģioniem ir atrodams arī bagāts latviešu izdevumu fonds (ap 60 000 grāmatu). Pievērsta uzmanība tam, ka laikā gaitā mēdza būt mainītas daudzu tautu rakstības grafiskās sistēmas, piemēram, kazahu, kuru rakstība sākotnēji formējās arābu alfabētā, padomju laikmetā tika pārcelta uz latīņu burtiem, tad uz kirilicu, bet tagad atkal notiek pāreja uz latīņu alfabētu. Mazāk radikāla, tomēr pietiekami problemātiska un ilgstoša bijusi arī latviešu valodas pāreja no vācu rakstības modeļa (latgaliešiem attiecīgi — no poļu) uz mūsdienu grafētiku, vairākas 20. gs. reformas attiecībā uz garo patskaņu apzīmēšanu u. tml.; rakstības varianti pastāv arī mūsdienās. Šādas pārmaiņas lielus sarežģījumus rada bibliotekāriem. Pat attiecīgiem standartiem un noteikumiem pastāvot, praksē tie ne vienmēr tiek ņemti vērā, jo to izmantošana prasa no lietotāja zināmu kvalifikāciju un tās trūkums var vairot rakstību un transkripciju nekonsekvences. A. Andronovs tās demonstrēja, kā piemēru ņemdams latgaliešu avīzes „Taisneība“ 11 gadu komplektus, kas tika digitalizēti Krievijas Nacionālajā bibliotēkā.

Ēvalds Švāģeris (*Švageris*, Viļņas Universitāte) referātā „Kalbinių universaliju link: pasamprotavimai apie akustinę bendrinės lietuvių kalbos kirčio struktūrą“ (*Valodas universāliju virzienā: pārdomas par akustisko lietuviešu kopvalodas uzsvara struktūru*), balstīdamies uz paša veikto lietuviešu valodas skaņu eksperimentālo izmēģinājuma pētījumu un novērojumiem, dalījās pārdomām par uzsvara kā vispārīgas fonētiskās parādības konceptu. Priekšlasījuma autors uzsvēra, ka prosodisko elementu interakcija jeb mijiedarbība arvien vēl ir maz pētīta baltu valodu fonētikas problēma. Zilbes pamatā esošie patskaņi, divskaņi un tautosillabiskie savienojumi, to kvantitātes un kvalitātes struktūra ir pamats uzsvara, zilbes un frāzes intonācijas sinhroniskai izpausmei, tāpēc ir nepieciešams noskaidrot, kā savā starpā tiek saskaņotas visas to šķirēj pazīmes, un te bieži vien neviennozīmīgi tiek interpretēti dažādi akustiskie parametri, to funkcionālais svars un piederība vienam vai otram prosodiskajam elementam. Joprojām dominē viedoklis, ka lietuviešu valodas uzsvaram piemīt jaukta fonētiskā daba, tāpēc arvien paliek neskaidrs, vai, piemēram, pamattonis ir tikai frāzes intonācijas vai arī uzsvara fonētiskās izpausmes līdzeklis. Lai šī problēma tiktu risināta, referāta autors piedāvāja veikt paplašinātu dinamisku pamattona parametru analīzi. Pamats šādam skatījumam — acīmredzama pēcuzsvara zilbju kvantitatīva un kvalitatīva redukcija. Ir pieļaujams, ka tā cēlonis ir toņa kontroles izmaiņas — balss orgānu relaksācija (to masas, muskuļu tonusa samazināšana,

trokšņa palielinājums) pēcuzvara zilbēs. Tas vedina domāt, ka starp zilbēm pastāvošas toņa, intensitātes un garuma atšķirības nav saistītas ar tieksmi saglabāt noteiktas parametru proporcijas visās zilbēs. Runātājs necenšas izrunāt pēcuzvara zilbi ar zemāku toni (vai īsāku, mazāk intensīvu), taču ir tieksme šo zilbi neizrunāt (nekontrolēt) vispār. Tāpēc metodoloģiski uzsvara būtību ir lietderīgāk pamatot ar balss orgānu inerces īpatnību salīdzināšanu, ko atspoguļo toņa dinamika. Vārda akcentuācijas virsotni veido frāzes intonācijas implicētās zilbes toņa izmaiņas un ar uzsvaru saistītas kontroles komplekss. Pretnostatījums tam ir dažādā pakāpē deaktivizētā (perturbētā) pamattoņa zilbes. Pieņēmumu, ka pamattoņa kontrole/kontroles zaudēšana ir visbūtiskākā akcentuācijas kontūra iezīme, Ē. Švāģeris ir iecerējis pārbaudīt atsevišķā eksperimentālā pētījumā.

Edmunds Trumpa (Latvijas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts) konferences noslēguma referātā „Aktuālie pētījumu virzieni latviešu ģeolingvistikā“ runāja par veidiem, kas ļautu pētīt straujas mūsdienu izlokšņu izmaiņas. Mainoties paauudzēm, vecās šķirējpazīmes var izzust un par galvenajām izlokšņu grupu īpatnībām izvirzīties mazāk spilgtas sekundārās īpatnības, kas labāk iekļaujas literārajā valodā, taču ar tās normām ne visai sakrīt. Tāpēc svarīgi, pārdomājot paša dialekta konceptu, noteikt prestižās formas, raksturot jaunās attieksmes starp izloksnēm. Tuvākajā nākotnē ir nepieciešams izveidot latviešu valodas dialektu digitālo karti ar hronoloģiski marķētu datu datubāzi, kas kalpotu par agrāk publicētā un jaunā materiāla salīdzināšanas, izpētes un vizualizēšanas rīku, ļautu sastātīt un sociolingvistiski izvērtēt 19.–21. gs. avotos pieejamās ziņas par fonētiku, leksiku un morfosintaksi. Tāpat ir nepieciešams atjaunot eksperimentālās fonētikas pētījumus dialektoloģijā, veicot vokālisma un zilbes prosodijas analīzi atsevišķām izmaiņām pakļautām pozīcijām, nosakot, kāda tipa dialektālās šķirējpazīmes ir stiprākas, dzīvotspējīgākas un varētu kļūt par dominējošām „postdialektālajā“ telpā. Turklāt jāpiemēro pasaulē un īpaši lietuviešu dialektu izpētē plaši izmantotās dialektometriskās analīzes metodes, aprēķinot laika gaitā mainījušos lingvistisko distanci starp izloksnēm. Priekšlasījuma beigās tika uzsvērts, ka latviešu valodas dialektu telpa ar ļoti dažādām kultūrvēsturiskajām tradīcijām ir lieliska laboratorija pētīt areālus ar spilgti atšķirīgu dialektālo pārmaiņu dinamiku.

Konferences referātus bija iespējams klausīties arī attālināti, *Zoom* platformā, un tas tika izmantots. Paldies par jautājumiem un laba vēlējumiem

čatā, paldies kafijas paužu sarūpētājiem. Un — kā vienmēr — gaidām interesantus rakstus baltu valodniecības žurnālam „Baltu filoloģija“ vai kuram citam lingvistiskam izdevumam.

*Edmundas Trumpa
Latoijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
edmundas.trumpa@lu.lv*